

Dilde Öznellik ve Göstericiler

Ufuk SEMERCİOĞLU*

ÖZET

Dilsel bildirişim, dilin göndergesel işlevinden yararlanırken, dilde göndermeler yapar. Bu da gönderge ile gösterenin bağlaşıımı demektir.

Öte yandan, bir gönderme işlemi, her biri birer söylemsel öge olan göstericilerin aracılığı ile gerçekleşir.

Bu yazıda, dilde öznelliği sağlayan ve üç temel ulamda toplanan göstericiler ayrıntılarıyla incelenmektedir.

RESUME

La communication langagière fait références à la réalité extérieure; en ce faisant elle utilise la fonction référentielle de la langue.

Le fait référentiel se réalise par le moyen des déictiques qui sont des éléments du discours.

Dans ce travail, on étudie ces réictiques qui se groupent en trois catégories, et qui assurent la subjectivité dans la langue.

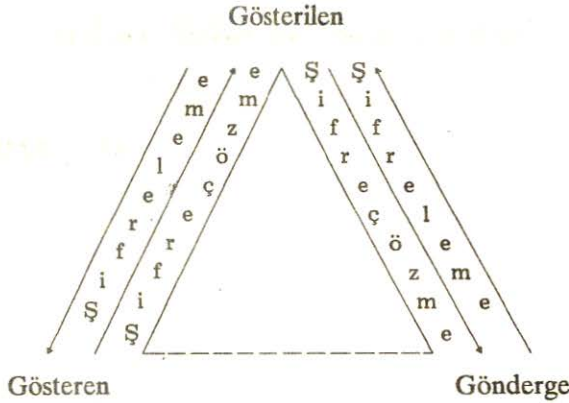
GİRİŞ

Dilsel bildirişimin nesnesi çoğu kez dildışı gerçektir. Konuşucular bu gerçeği oluşturan nesnelere tanımlayabilmek için dilin göndergesel işlevinden yararlanırlar. Ancak sözünü ettiğimiz gerçek, kimi zaman, elle tutulur, gözle görülür dünyanın gerçeği olmayabilir. Bu durumda doğal diller gönderme yaptıkları dün-

* Yard. Doç. Dr.; Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Yabancıdiller Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi.

yayı kendileri kurarlar. Bir başka deyişle kendilerine kurgusal bir söylem evreni oluştururlar. Bu anlamda Kaf Dağı da Ağrı Dağı kadar göndergesel bir nesnedir.

Bu görüşten hareketle, dilde göndermek yapmak, dilsel birimleri dildışı gerçeğin nesnelere bağlamak, yani gönderge ile göstereni bir araya getirmektir. Bu işlem doğrudan değil, anlaksal bir öge olan gösterilen aracılığı ile gerçekleşir. Birey konuşucu ise şifreleme, dinleyici ise şifre çözme aşamasında ortaya çıkan bu durumu anlam üçgeninde şöyle gösterebiliriz:

İster konuşucu, ister dinleyici olsun, birey göndermeyi yapmak için üç tür düzenek kullanır.

1. Salt gönderme: Birey nesneyi tanımlamak için nesnenin kendisine ilişkin bilgisinin (içkin bilgi) ötesinde bilgiye gereksinim duymaz. Gönderme yapılan nesne kendine yeter.

Esmer çocuk top oynuyor.
Ali Ankara'da oturur.
Ahmet 28 Ekim'de gelecek.

2. Dilsel bağlama ilişkin gönderme: Birey nesneyi başka bir nesneye ilişkin bilgi yardımıyla tanımlar. Yani gönderme yapılan nesne, bildirişime katılanların tanıdığı, bildiği ikinci bir nesne aracılığı ile anlatım bulur.

Ali'nin kız kardeşi geliyor.

Havaalanı İzmir'in batısına düşer.

Ahmet Cumhuriyet Bayramı'ndan bir gün önce gelecek.

3. Bildirişim durumuna ilişkin gönderme: Birey nesneyi ben / burada / şimdi temel ilişkisinden hareketle tanımlar. Bir başka deyişle, birey gönderme işlemini söylemsel ögeler olan göstericiler aracılığı ile yapar.

(Ben) nezle olmuşum.

Ayşe burada oturur.

Ahmet yarın gelecek.

GÖSTERİCİLER

Tanım: "Bir sözceyle ilgili durum ya da bağlama, sözcenin üretildiği süre edilimine (eylemin zaman ve görünüşü), konuşan bireyle (kipleştirme) dinleyiciye gönderme yapan, somut bir düzenlam içeremeyen, göndergesi değışken olan ve ancak durum ve bağlamla ilişkili olarak yorumlanabilen dilsel öğeler. Bu anlamda yer ve zaman belirteçleri, gösterme sıfatları, kişi adıları (kimi dillerde), tanımlıklar gösterici niteliği taşır"¹.

1. Kişi Göstericileri

Geleneksel dilbilgisinde adılar ad soylu öğelerden olup, kişi, soru, iyelik, ilgi, gösterme, belgisizlik kavramları içerecek adların yerini sözcükler olarak tanımlanırlar. Bu bağlamda **ben - sen - o** (biz - siz - onlar) üçlüsü kişi adıları olarak birlikte ve aynı düzenlemede ele alınırlar. Ancak bu öğelere, sözcükleri sözdizimsel çözümlene ötesinde, metinsel bağlam ve dildışı çevreyi de dikkate alarak inceleyen sözceleme dilbilimi açısından baktığımızda durum farklılaşır.

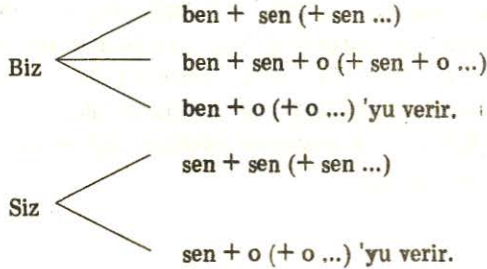
1.1. Ben - Sen (Biz - Siz)

Dil göstergesi bir gösterilen ve bir gösterenden oluşur. Gösterilen kendisini oluşturan anlamsal özelliklerin toplamıdır ve gönderme işleminde gösterenle göndergeyi birbirine bağlar. Bu anlamda gücül bir gönderge olarak düşünülebilir. Ancak gösterge sözce içine girdiği anda gösterilen aktüel göndergeye dönüşebilir. Genelde ad ve ad soylu sözcüklerde yukarıdaki gibi işleyen düzenek, **ben - sen** ortaya çıktığı anda başka bir biçimde çalışmaya başlar. Çünkü bu birimlerin gücül göndermeleri yoktur. Ancak herhangi bir bildirişim durumunda ortaya çıktıkları anda bir göndergeye sahip olurlar. **Ben** belli bir sözcede **ben** diyendir, **sen** ise söz konusu **ben**'in **sen** diye adlandırdığıdır². Başka bir deyişle, **ben**'in göndergesi **ben** deme eylemi, **sen**'inki ise **ben**'in **sen** deme eylemidir. Buna göre, bu öğeler sayesinde, evrensel bir dizge olan dil, her an yeni bir konuşucudinleyici tarafından yeni bir sözce üretmek üzere harekete geçirilebilir. Dolayısıyla yeni kullanımlarında yeni göndergelere bağlanarak anlamlanırlar. Burada değışenin anlam değil gönderge olduğunu vurgulamakta yarar vardır. **Ben** her zaman konuşan kişi, yani sözcelemenin öznesidir ve bu özne dili kullanan herkes olabilir.

1 B. Vardar, N. Güz ve diğerleri; *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, T.D.K. Yayınları, Ankara, 1980.

2 "ego diyen ego'dur". E. Benveniste; *Problèmes de Linguistique générale I*, Gallimard, Paris, 1966, p. 260.

Ben ve **sen**'in çoğulları olan **biz** ve **siz** tekil / çoğul ilişkisi açısından ele alındıklarında diğer ad ve ad soylu sözcüklerden farklı bir durum sunarlar. **Ben / biz** ve **sen / siz**, **ev / evler**, **çocuk / çocuklar**, hatta **o / onlar** ilişkisinde ortaya çıkan anlamda **ben** ve **sen**'in çoğulları değildirler³. Çünkü öğelerine ayrıştırıldıklarında:

Biz, **ben + ben** olmayan(lar), **siz**, **sen + ben** olmayan(lar) için **ben** ve **sen**'in tüm görevlerini üstlenirler.

Ben - sen (biz - siz) bir sözcüde ortaya çıktıklarında çoğu kez bazı sıfat ve adları da birlikte getirirler:

benim + ad, senin + ad, bizim + ad, sizin + ad, (ad + ım, ad + ın, ad + ımız, ad + ınız), benimki, seninki, bizimki, sizinki gibi...

1.2. O (Onlar)

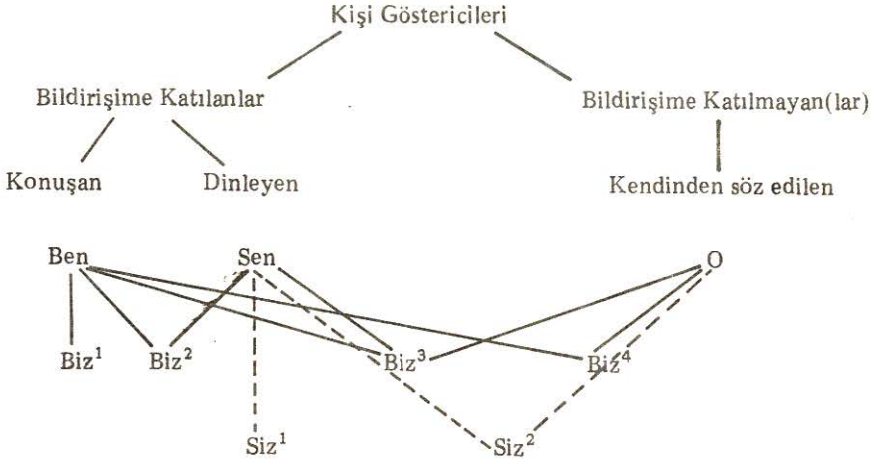
Sözceleme sırasında **ben** ve **sen** dildışı gerçeğin nesnelere gönderme yaparlar. Bu nesnelere dünyası **o**'nun dünyasıdır. Geleneksel dilbilgisinde 3. tekil kişi diye adlandırılan **o**'nun **ben** ve **sen**'le aynı düzlemde ele alınması bazı yanlışlıklara neden olmaktadır. Şöyle ki: **ben** ve **sen** göndergesini ancak sözcüye girdiği anda bulur. Sözceleme eylemi bittiğinde bu ilişki de sona erer. Oysa **o**'nun göndergesi çoğu kez yer aldığı sözcüden önceki bir sözcüde bulunur. Yani genellikle bir öncülü vardır. Bir başka deyişle **ben** ve **sen**'in göndergesini durumsal bağlam, **o**'nunkini ise dilsel bağlam barındırır. Bu durumda **o**, **ben** ve **sen**'in tersine, her zaman değil, sadece iletişim durumu göndergesini bulmaya yettiği zaman göstericidir.

Bunun ötesinde, özel kullanımları dışında⁴, **ben** ve **sen**'in göndergesi canlı bir varlıktır. Oysa **o**'nun göndergesi canlı bir varlık olabileceği gibi cansız bir varlık, bir durum, bir kavram, bir düşünce de olabilir.

Kişi göstericilerini bir şemaya şöyle yerleştirebiliriz:

3 Dilin değişik kullanımlarında bazen saygı ve kibarlık göstermek için, bazen resmî olma kaygısı ile, bazen de büyüklük taslamak için **ben** yerine **biz**, **sen** yerine **siz** kullanılır.

4 **Ben** Tanrıya yakarabilir, bir çiçekle, bir ağaçla konuşabilir, vb....

Birey sözcemele eylemi sırasında evrende bir yer kapladığından ve gönderme yaptığı nesneyi zaman çizgisinde sözcemele anına göre bir ana yerleştirdiğinden kişi göstericileri, yer ve zaman göstericilerinden ayrı değerlendirilemez. Kısacası sözcemele öznesi (ben), sözcemele yeri (burada), sözcemele anı (şimdi) sürekli birbirlerini çağırırılar.

2. Yer Göstericileri

Bu öğelerin hareket noktası ben'in sözcemele anında bulunduğu yer ve hatta konumdur. Geleneksel dilbilgisi kitaplarında gönderme sıfatları, adları, yer ve yön belirteçleri gibi başlıklar altında incelenirler.

2.1. Gösterme sıfatları: bu + ad(lar), şu + ad(lar), o + ad(lar)

Bu, şu, o bir ada eşlik ettiklerinde, ben bu öğeleri bir öncülün yerine kullanıyorsa, örneğin, "İnce Memed'i zevkle okudum. Bu romanı size de öneririm." diyorsa, gösterici değildirler. Çünkü bu roman'ın göndergesi dilsel bağlamda öncül olarak (İnce Memed) yer almaktadır. Ancak ben bu öğeleri, gönderme yaptığı nesneyi işaret eden bir bedensel hareket eşliğinde kullanıyorsa, örneğin, (satıcıya İnce Memed romanını göstererek) "Bu romanı istiyorum." diyorsa göstericidirler. Bu kez Bu roman'ın göndergesi durumsal bağlamdadır.

2.2. Gösterme adları: bu, şu, o (bunlar, şunlar, onlar)

Nesneyi genellikle adını söylemeden belirten sözcüklerdir. Diğer adılar gibi ad durumu ekleri alır: bunu, şunu, onu, buna, şuna, ona... gibi. Gösterici olup olmamaları, gösterme sıfatlarında olduğu gibi, sözcemele öznesinin kullanımına bağlıdır. "Ali okula gelmedi. Bunu biliyorum." örneğinde, göndergesi bir

önceki sözcüde bulunduğundan (Ali'nin okula gelmemesi) bunu gösterici değildir. "Bunu mu yeğlersiniz, yoksa şunu mu?" örneğinde ise, göndermeleri durumsal bağlamda olan bunu ve şunu göstericidirler.

Bazen işte sözcüğü gösterme sıfat ve adlarına eşlik eder: **İşte bu ev, İşte şu okul, İşte bu, İşte şu...** gibi. Bu kullanımlarında gösterici olan sıfat ve adılar işte'nin kullanımı ile pekiştirilmişlerdir.

2.3. Yer ve yön belirteçleri: bura, şura, ora, aşağı/yukarı, içeri/dışarı, ileri/geri, ön/arka, alt/üst, sağ/sol... gibi ad ekleri de alarak nesnelere yer bakımından belirleyen bu öğeler sadece nesnenin yerini ve yönünü, sözcüleme öznesinin yerine ve yönüne göre tanımladıklarında gösterici olurlar. **Ben**'in bedensel konumu bilinmiyorsa anlaşılamazlar. **Ben** yer ve konum değiştirdiğinde de birbirlerinin yerine geçerler. Örneğin: **ben** nesneden uzaklaşırsa **bura, şura** ya da **ora** olur, ya da nesneye arkasını dönerse **ön** arkaya, **sağ** da **sol'a** dönüşür.

3. Zaman Göstericileri

Konuşan birey bildirişim sırasında gönderme yaptığı nesneyi zaman çizgisinde bir ana yerleştirir. Zamanlama işlemi sözcüğün üretildiği süre dilimine bağlanabilir ya da geçmişte, gelecekte bir başka zamanı çıkış noktası olarak alabilir. Örneğin, "Şimdi gelyorum." sözcüğünde gösterici olan **şimdi** ancak sözcüleme anına göre anlaşılabılır. "Sınavın ertesi günü gittiler (gidecekler)" sözcüğünde ise **ertesi gün** gösterici değildir, çünkü ancak sınav tarihi bilinmiyorsa yorumlanabilir. Zaman gösteren öğelerin gösterici olup olmamaları da, yer belirten öğelerde olduğu gibi, sözcüleme öznesinin kullanımına bağlıdır.

3.1. Eylemler: Geleneksel dilbilgisinde öznenin yaptığı ya da konusu olduğu işi, oluşu, kılışı, öznenin durumunu, varlığını ya da yükümlü özne arasındaki bağıntıyı kişi, sayı ve zaman kavramlarını içererek belirten sözcükler olarak tanımlanırlar. Eylem köküne çeşitli ekler alarak **şimdiki zaman, geçmiş zaman ve gelecek zaman** olarak bölümlenirler. Ancak gönderme gösterici nitelikli ise, yani bildirişim durumuna ilişkin ise, bu öğeleri, oluş anını sözcüleme anına bağlamadan anlamlandırmak olası değildir. "Beni görmeye geleceğini haber verdi." sözcüğünde "haber verme" eyleminin sözcüleme anından önce gerçekleştiği, "görmeye gelme" eyleminin de sözcüleme anından sonra gerçekleşeceği anlaşılır. Ama sözcüleme anı bilinmiyorsa oluşlar zaman çizgisine yerleştirilemezler.

3.2. Zaman belirteçleri

Gönderme yapılan nesneyi zaman açısından belirleyen bu öğeler, eylemlerde olduğu gibi, üç temel zamana, **şimdi'ye, geçmiş'e, gelecek'e** değgindirler. Çoğunlukla eylemlere eşlik ederler, onların zaman içindeki konumlarını daha da belirlerler ve pekiştirirler.

Şimdi: Sözceleme anı ile oluş anı eşzamanlıdır: **bu anda, şu anda, şimdi...**

Geçmiş: Sözceleme anı oluş anından sonradır: **demin, dün, biraz önce, evvelsi gün, bir (iki...) saat (gün, hafta, ay, yıl) önce, geçen hafta (ay, yıl)...**

Gelecek: Sözceleme anı oluş anından öncedir: **birazdan, hemen, yarın, yarından sonra, bir (iki...) saat (gün, hafta, ay, yıl) içinde...**

Bir de sözceleme anından önceye ya da sonraya gönderme yapan ancak değişmeyen öğeler vardır: **bu gün, bu sabah, bu akşam, bu hafta, bu ay, bu yıl...** Bunlar sınırları belli zaman dilimleridir. Örneğin: **Bu yıl = 1 Ocak 1989'dan 31 Aralık 1989'a kadar.** Özne, sözceleme anında söz konusu zamanın içinde de olabilir, geçmişte ya da gelecekte dışında da bulunabilir: **"Bu gün sinemaya gideceğiz (gittik)"** örneğinde, sözceleme, bu anı içeren zaman dilimi içinde (bu gün), oluştan önce (gideceğiz) [sonra (gittik)] gerçekleşmiştir. **"Bu yaz tatilimizi Bodrum'da geçireceğiz (geçirdik)."** örneğinde ise, sözceleme, oluş anının dışında, ancak söz konusu zaman dilimini de (bu yaz) içeren daha geniş bir zaman diliminde oluştan önce (geçireceğiz) [sonra (geçirdik)] gerçekleşmiştir.

SONUÇ

Dili söyleme dönüştüren öğeler olarak **göstericiler** dilde özelliğın temel taşlarıdır. Dilbilgisi kitaplarında, şu ya da bu başlık altında, gösterici olmayan öğelerle birlikte ele alınıp değerlendirilmeleri dilin işleyişine ters düşen bir soyutlamadır. Bu öğeleri, gerek anadili gerek yabancıdil öğretiminde, katı kalıplara sıkıştırılmış olarak sunmak yerine, dilde kullanımlarını temel olarak, dolayısıyla **ben / burada / şimdi** ilişkisinden yola çıkarak öğretmek kanımızca daha yararlı ve verimli bir yoldur.

KAYNAKLAR

1. AKSAN, D. (Yönetiminde), ATABAY, N., KUTLUK, İ., ÖZEL, S.: *Sözcük Türleri I*, T.D.K. Yayınları, Ankara, 1976.
2. AKSAN, D. (Yönetiminde), ATABAY, N., KUTLUK, İ., ÖZEL, S.: *Sözcük Türleri II*, T.D.K. Yayınları, Ankara, 1976.
3. BENVENISTE, E.: *Problèmes de Linguistique Générale*, Gallimard, Paris, Tome I, 1966.
4. BENVENISTE, E.: *Problèmes de Linguistique Générale*, Gallimard, Paris, Tome II, 1974.
5. DUCROT, O.: *Dire et ne pas dire*, Herman, Collection Savoir, Paris, 1980.
6. DUCROT, O., TODOROV, T.: *Dictionnaire encyclopédique des Sciences du langage*, Editions du Seuil, Collection Points, Paris, 1972.

7. GUIRAUD, P.: *La Sémantique*, P.U.F., Collection Que sai-je?, Paris, 1979.
8. JACOBSON, R.: *Essais de linguistique générale*, Edition de Minuit, Paris, 1963.
9. KERBRAT-ORECCHONI, C.: *L'énonciation de la subjectivité dans le langage*, Armand Colin, Paris, 1980.
10. MAINGUENEAU, D.: *Approche de l'énonciation en linguistique française*, Hachette Université, Paris, 1981.
11. VARDAR, B. (Yönetiminde), GÜZ, N., ÖZTOKAT, E. ve diğerleri: *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, T.D.K. Yayınları, Ankara, 1980.